
GUIDELINES FOR OVERCOMING CHALLENGES IN THE PROFESSIONAL DAILY LIVES OF NOVICE TEACHERS OF ADULTS

Yordanka Nikolova

Sofia University „St. Kliment Ohridski”, Sofia, Bulgaria, yordanka.nikolova@fp.uni-sofia.bg

Abstract: The daily challenges and complexities of teaching can and do create anxiety and insecurity in novice teachers, especially those of older learners. The knowledge, skills and competences formed during the years of study are a good basis for fulfilling their professional duties and responsibilities, but a significant number lack a clear idea of how to practically apply this knowledge in a „real” classroom; how to develop as successful professionals, maintaining their motivation to be such, especially during the first years of their teaching routine. They feel insecure about how well they are prepared to plan and organize learning, to teach adult learners. There is a clear need to explore the views of students studying Andragogy on the difficulties associated with teaching adults as well as their advice to aspiring adult educators.

The article presents the results of the analysis of the formulated advice to the novice teachers of adults of the students of the „Pedagogy” and „Informal education” majors of Sofia University „St. Kliment Ohridski” - part of the tasks in the subject of „Andragogy” aim to generalize the problem areas in the preparation and professional realization of the newly admitted teachers, those being lack of knowledge and skills for diagnosis and analysis of the learning needs of adults, the need for the skills to adapt the learning content and the methods used and to take them into account with the individuality of the adult, the characteristics of the group, different experiences, learning style, in some cases level of literacy; skills for establishing trusting relationships and the general relationships with the adult learner, etc.

Keywords: andragogy, novice teacher, advice for adult educators.

НАСОКИ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА В ПРОФЕСИОНАЛНОТО ЕЖЕДНЕВИЕ НА НАЧИНАЕЩИТЕ УЧИТЕЛИ НА ВЪЗРАСТНИ

Йорданка Николова

СУ „Св. Климент Охридски“, София, yordanka.nikolova@fp.uni-sofia.bg

Резюме: Ежедневните предизвикателства, сложността на преподаването могат и създават безпокойство и чувство на неувереност у начинаещите преподаватели, особено тези на възрастни учащи. Знанията, уменията и компетенции, формирани по време на годините на обучение, са добра основа за изпълнение на професионалните им задължения и отговорности, но у немалка част липсва ясна представа как да приложат тези знания в „истинска“ класна стая, в практиката; как да се развият като успешни професионалисти, съхранили мотивацията си да бъдат такива, особено през първите години на преподавателското си ежедневие. Те изпитват неувереност доколко добре са подготвени да планират и организират обучение, да преподават на възрастни учащи. Видна е необходимостта да се проучат мненията на студентите, изучаващи дисциплината „Андрогогия“, за трудностите, свързани с обучението на възрастни, както и техните съвети към начинаещия преподавател на възрастни.

В статията са представени резултати от анализа на формулираните съвети към начинаещия преподавател на възрастни на студентите от специалностите „Педагогика“ и „Неформално образование“ на СУ „Св. Кл. Охридски“ – част от задачите по дисциплината „Андрогогия“, които насочват към обобщаване на проблемните сфери в подготовката и професионалната реализация на новопостъпилите преподаватели – липса на знания и умения за диагностика и анализ на потребностите от обучение на възрастните, необходимост от умения за адаптация на учебното съдържание и използваните методи и съобразяването им с индивидуалността на възрастния, особеностите на групата, различния опит, стил на учене, в някои случаи ниво на грамотност; умения за установяване на доверителни отношения и въобще на взаимоотношения с възрастния учащ и др.

Ключови думи: Андрогогия, начинаещ учител, съвети към преподавателите на възрастни.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Ноторно известен факт е, че един от главните фактори за качеството на образованието във всеки негов етап е учителят. „Ефективността на всеки учебен процес, разбрана като постигане на предварително определените цели и удовлетвореност на участниците в процеса, зависи от няколко неща: ефективността на подготовката; професионализма на преподавателя; активността на учащите. Внимателното вглеждане в тези три условия за ефективност води до един център, до една фигура – преподавателят – като подготвящ учебния процес, реализиращ учебния процес и активизиращ учащите.“ (Гюрова, В., 2011, с.225) Степента на ефективност на преподавателя иманентно е свързана и с динамичните промени в обществото и икономиката, в ценностната система на съвременния човек, глобализацията, променящия се статут на учителската професия, навлизането на информационните технологии в образованието, нарастващите изисквания към професионалното майсторство на учителите, което поставя пред тях редица предизвикателства. Новите изисквания се свързват със създаване на оптимална и интерактивна учебна среда; планиране, подготовка и организиране на учебни и извънкласни дейности; управление на класната стая; създаване на ресурси, съобразени с различните стилове на учене, темперамент и поведение на учащите; управление на мотивацията им и агресивното поведение на немалка част от тях; работа с езиковото разнообразие; адекватно използване на технологиите; запознаване с и въвеждане на иновации; умения да се влиза и излиза в различни роли – ментор, експериментатор, изследовател, фасилитатор и др.; съхраняване на собствения емоционален комфорт; непрекъснато усъвършенстване и професионално развитие и др. Това се оказва особено трудно и стресиращо за начинаещите преподаватели.

В този контекст е желателно да си зададем въпроса: Кой учител е начинаещ?. Shakwa (2001) определя начинаещия учител като „учител в началния етап на своята преподавателска кариера, който има малък или никакъв преподавателски опит, с изключение може би на някои студентски преподавателски практики“ (Shakwa, 2001, p.6). M.Woods, J. Weasmer (2009) споделят виждането, че опитът на начинаещият учител през първата година на професионална реализация може да повлияе на ефективността на преподаването и отношението му към професията и мястото му в нея. Този опит, според авторите, оказва съществено влияние на решението им да останат в професията или да напуснат. Първата година на преподаване, според Shakwa (2001), „за мнозина е борба за оцеляване и е преход от университетско обучение в почти стерилна среда към преподаване на пълно работно време, което може да бъде драматично и травматично преживяване“. (Shakwa, 2001, p.8). Особено мъчителен би могъл да се окаже този преход за преподавателя на възрастни, предвид факта, че университетското образование не предлага специализирана подготовка за обучение на възрастни, а включва единствено една или две дисциплини и при това не в учебните планове на всички педагогически специалности. „Ако учителите нямат адекватни знания и умения, академичните постижения на учениците могат да се повлияят неблагоприятно..., дейността на начинаещи учители, които не са напълно подготвени да навлязат в учителската професия, може да предизвика негативно въздействие върху поведението и мотивацията на учениците.“ (Saidin, Shafii and Veloo, 2020, p. 71) „Но за успеха на учащите и за ефективността на курса е важно учащите да запазят мотивацията си по време на курса, а при входна демотивация (например, при обучение по задължение) – демотивацията да се превърне в мотивация.“ (Гюрова, В., 2011, с.208). За целта преподавателят е необходимо да познава особеностите на възрастните учащи и какво ги отличава от децата. Cross (1992), Knowles (1984), Bholo (1989) посочват следните разлики: жизнен и професионален опит на възрастните и позитивната му или негативна ролята за постигане на учебните резултати; потребността да знаят какво и защо ще учат, както и нуждата от незабавно прилагане на знанията в практиката; готовността им за учене е в резултат на осмислената полза от знанието; „Аз-концепцията“ им е насочена към самоуправление/саморъководене; имат стремеж да сътрудничат и партнират на преподавателя и на другите учащи; необходимост да взимат решения; ученето им трябва да е целево и проблемно ориентирано, да има доброволен характер и не на последно място по-значима за тях е ролята на вътрешната пред външната мотивация за учене. За да бъде един преподавател на възрастни ефективен, той трябва да познава и се съобразява с посочените особености, с особеностите на андрагогическия процес, с етапите на андрагогическия цикъл, т.е да има задълбочени познания в областта на андрагогиката и методическите изисквания за обучение на възрастни. Това насочва и към целта на настоящото проучване, а именно: анализ и обобщаване на проблемните сфери в дейността на начинаещите преподаватели на възрастни; на андрагогическите изисквания, които студентите поставят като необходима основа за качеството и ефективността на тяхната дейност.

Интересът към подготовката и работата на начинаещите учители на възрастни учащи е провокиран от разбирането, че образованието на възрастни е не само съществен етап от процеса на учене през целия живот, от личностното развитие на индивида, но играе и важна роля за генерирането на икономическия растеж на държавата, за националното развитие и подобряването на качеството на живота в общността.

2. МЕТОДОЛОГИЯ

Анализирани са доклади на тема „Съвети към начинаещия преподавател на възрастни“ – текуща задача по дисциплината „Андрагогия“ (учебна програма с автор проф. дпн Вяра Гюрова), изучавана от студенти от специалностите „Педагогика“ и „Неформално образование“ – СУ „Св. Климент Охридски“ - София, Факултет по педагогика. Изследвани и анализирани са 223 задания, написани в периода 2020-2023 година, както следва: 2020 година – 72; 2021 година – 64; 2022 година – 45; 2023 година – 42 (през годините броят на изследваните е различен, в зависимост от броя на студентите в дадените специалности).

Съветите са разграничени по три критерия:

- Какво трябва винаги да прави преподавателят, който (ще) обучава възрастни учаци?
- Какво трябва да прави (по изключение) при определени условия (конкретизирайте условията)?
- Какво не бива да прави никога?

3. РЕЗУЛТАТИ

Проучването и анализът на формулираните съвети показват сериозното отношение на студентите и от двете специалности към подготовката на начинаещия преподавател на възрастни, както и задълбочен интерес по темата, предвид предстоящата им професионална реализация, при която част от тях ще преподават именно на възрастни учаци.

Формулираните съвети, които винаги трябва да се имат предвид, поставят като приоритет в подготовката на начинаещия преподавател за учебното занятие/урок неговото **планиране и организиране, предварителната подготовка на ресурсите**, като студентите активно включват и обучаемите в този процес – „Учителят винаги трябва съзнателно и целенасочено да подготвя и организира учебните занятия“; „Важно и полезно би било преподавателят предварително да подготвя информацията, която трябва да представи, да я селектира, анализира, синтезира и онагледи, за я да представи пред курсистите, по начин достъпен и подходящ за възрастта и знанията и опита им“, „Необходимо е да избере методите и дейностите така, че да стимулира курсистите да мислят критично, да работят индивидуално и в група за постигане на ясно поставените от него цели и задачи.“; „Предварително да планира и подготви учебните занятия спрямо целта и спецификата на уникалността на аудиторията.“

Следващата група съвети са насочени към **отчитане опита на възрастните учаци** – „Много е важно преподавателят да отчита предишния опит на курсистите, уменията и желанието им да се самоуправяват, за да не изгубят интерес и мотивация да учат и да се развиват“; „Преподавателят винаги трябва да признава и уважава житейския и професионалния опит на учащите, защото той е извор на знания както за останалите учаци, така и за преподавателя.“; „Да опознае учащите, стила им на учене и да уважава техния предишен опит.“ и др.

Създаването на позитивна среда и ефективното управление на класната стая са в основата на следващите препоръки към начинаещия преподавател: „Да създаде и поддържа подкрепяща атмосфера, да договаря правила, да използва различни роли в груповата работа.“; „да разпределя и управлява времето и ситуацията, за да реализира поставените цели и да постигне очакваните резултати“; „Преподавателят винаги трябва да се грижи за създаването и поддържането на приобщаващ климат, който да е изграден върху сътрудничество, уважение, доверие и подкрепа.“; „Винаги трябва да се съобразява с възможностите на учащите и да прецени своите изисквания към тях, за да може те да не са нито прекалено трудни, нито прекалено лесни за изпълнение.“; „Да преподава достъпно учебното съдържание“; „Винаги трябва да предлага индивидуална помощ и подкрепа на учащите, особено когато те срещат сериозни трудности в обучението, да дава обратна връзка.“; „Да стимулира диалога и критичното мислене; „Да улеснява обучението чрез правилно ръководене, координация и консултиране.“ Откриват се и съвети, свързани с изграждането на ефективни, доверителни, пълноценни взаимоотношения преподавател-учащи; учащ-учащ, на сътрудничество, а не конкуренция. Не на последно място студентите насочват начинаещите преподаватели да задават ясни правила и да следят стриктно за тяхното спазване.

Отчитането на особеностите на възрастните като учаци и съобразяване на стила на преподаване с тях: „Преподавателят винаги трябва да се съобразява с това, че възрастните учаци са автономни личности, които изискват по-голяма самостоятелност и контрол върху собственото си учене. За да уважи това, той трябва постепенно да дава по-голяма възможност за активност и самостоятелност на учащите в учебния процес.“; „Винаги трябва да възприема учащите като партньори, което означава, че те трябва да имат активна роля в организацията на учебния процес, съвместно обсъждане и вземане на решения.“; „Да разяснява на обучаваните причините да изучават едно или друго съдържание, защото те имат необходимост да знаят“; „Да помага на учащите да изградят собствени учебни цели и потребности от ученето.“ Особено важно, според студентите, е **свързването на теорията с практиката**: „Много е важно

преподавателят да показва на учащите ценността на знанията, които получават и как те ще им бъдат от полза в практиката.“; „Да показва връзката с реалния живот на преподаваните знания, идеи, умения, ценности и отношения.“ Не бива да се забравя фактът, че „заключителната фаза на процеса на усвояване настъпва едва при способността за практическо приложение на знанията. Тук са необходими специални грижи за организация и управление на самостоятелната работа.“(Делибалтова, В., 2018, с.280)

Особено внимание студентите отделят и на необходимостта **да се познава и използва богатата палитра от методи както традиционни, така и интерактивни**, да се избере правилният „методически инструментариум“. Поставя се изискването той да бъде адаптиран към особеностите на групата – възраст, еднородност или не, равнище на познания, ниво на грамотност и др.

Професионализмът на преподавателя студентите свързват не само с неговата увереност при изпълнение на задачите и ролята му в обучението, но и с равнището на формираните умения за мислене, преподаване и особено на **комуникативните умения**. Множество съвети разглеждат именно възможността на преподавателя да осъществи пълноценно взаимодействие с учащите, основано на взаимно уважение и при спазване на демократичните принципи.

Формулирани са и съвети, свързани с **оценяването на възрастните учащи**(да е обективно, при споделени предварително критерии), учащите се да се включват активно в оценяването на техните учебни резултати, да формират умения за самооценка и саморефлексия. Студентите надграждат: „Учете възрастните учащи да разсъждават върху резултатите си с цел промяна, ако е необходима.“

Това, което **начинаещият учител трябва да приложи в определени условия**, е: да провежда инструктаж при работа с опасни материали и инструменти; да установи нивото на владеене на знания(например при езиков курс); когато курсът е професионален, да запознае учащите с начина на завършване на курса и степента на професионална квалификация, която се получава при успешното му завършване; при ниско ниво на грамотност на учащите и/или наличие на специални образователни потребности да приложи индивидуален подход и подкрепа; да развива емоционалните и социални умения на учащите се и др.

Един начинаещ **преподавател на възрастни не бива никога** да бъде неподготвен за занятия; да позволи да бъдат скучни и еднообразни; да дискриминира, фаворизира или обижда учащ; да коментира негативно неуспехите на обучаваните пред аудитория; да игнорира възникващи конфликти; да налага авторитарно своето мнение, да употребява алкохол или психотропни вещества и др. Притеснява фактът, че голяма част от студентите посочват последната забрана, което би могло да се приеме като наблюдаван сериозен проблем в поведението на част от преподавателите им или да е вследствие на медийното отразяване на проблемите в образованието.

Тук е мястото да отбележим, че студентите се насочват предимно към ограничена част от етапите в дейността на начинаещите преподаватели. Необходимо е да се насочи фокусът и към формиране и развитие на умения за:

- **ефективно използване на информационните технологии** не само в учебния процес и задачите за самоподготовка, но и за обучение (на нужното ниво) на възрастните учащи в използването им, за да могат да откриват и работят с предоставената информация и да изпълняват своите задания. Това се налага с оглед на настъпилите през последните години промени в начина на предоставяне на материали и ресурси – в повечето случаи те са в електронна среда.
- **организиране и използване на образователното пространство**. „В обучението на възрастни, разгледано през неговите андрагогически особености и с фокус върху самостоятелно насочваното учене, средата на обучение е многофакторна и зависи както от условията на вътрешната среда на взаимодействие преподавател-учащи (в процеса), така и от условията на външната среда, тези които влияят върху ученето на възрастните (извън процеса)“ (Божилова, 2017, с. 257). Необходимо е да се изгради такава учебна среда, която да подпомага качеството на учебния процес, да мотивира учащите, да позволява динамика и вариативност на дейностите и да благоприятства постигането на целите и задачите на обучението. Преподавателят трябва „да взима под внимание и да планира и организира както средата на обучение, така и средата за учене в рамките на обучението“ (Божилова, 2017, с. 259).
- **гъвкавост в работата** – да разпредели ефективно времето, за да изпълни всички задачи, т.е да подреди приоритетите си, но и да реагира на промени в интересите на учащите; да изработи вариативни дидактически материали, които да използва при необходимост; да е готов да реагира адекватно в променящи се среда и отношения и др.
- **да наблюдават и анализират поведението и постиженията на възрастните учащи** и да реагират при нужда от промяна в съдържанието и методите или подкрепа в овладяването на знанията.

- да работят с хора с **различни**: социално положение, ниво на функционална грамотност, възраст, мотивация (външна или вътрешна), ценностна система, професионална ангажираност, самочувствие, както и умения да преодоляват предразсъдъци и стереотипи и др.

Начинаещият преподавател на възрастни е необходимо да обърне внимание и на два, на пръв поглед, незначителни елемента – **външния си вид и уменията за невербална комуникация**. Предвид факта, че в повечето случаи ще е по-млад от своите обучаеми, добрият/подходящият външен вид е особено важен за формиране на усещането у учащите за това, че е професионалист и уважаваща себе си и тях личност. Това усещане се подсилва от жестовите, мимиките, позата му, т.е от уменията да изразява през невербалната комуникация подкрепа, доверително отношение, толерантност и зачитане на мнението и позицията им, да декларира, че е „открита личност с отворено съзнание“. И още начинаещите учители на възрастни трябва да имат смелостта да преподават; да познават учебното съдържание до равнище, което им позволява „да играят“ с него, да могат да работят в екип и да създават екипи, да отчитат минал опит и да създава нов, да създават механизми за събиране на доказателства от учащите за собствения им напредък, да не се страхуват да експериментират.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализирайки текстовете на студентите на база признака: виждания на студента – специалност, която изучава, може да бъде направен следният извод: Съществува тясна връзка между характер и насоченост на специалността, която изучава студентът и насочеността на съветите, които формулира. Интерес представлява фактът, че в съветите, дефинирани от студентите педагози, преобладават тези, свързани със съобразяването с целите и задачите на обучението, с изискванията към процесите на преподаване и учене, на избора на методи, умелото ръководене на групата, балансът между придобити и нови знания, тяхното актуализиране, темпото на усвояване на знания и умения, оценяването и др., т.е това са изисквания, наложени от теоретичните основи на педагогиката като наука. При студентите от специалност „Неформално образование“ преобладават съветите, базирани на андрагогическите изисквания – диагностика и анализ на потребностите на възрастните от обучение, използване на методи, насочващи към самостоятелно учене, осигуряване на възможност за обучаемите да имат достъп до учебните ресурси по всяко време, изисквания сроковете на задачите да са съобразени с ангажиментите и свободното време на учащите, за оценяване ефективността на обучението и др. Резултат, който би могъл да се обясни с изучаването на редица дисциплини, свързани с обучението на възрастни, които отсъстват от учебния план на студентите педагози. В част от заданията прави впечатление липсата на яснота в съветите – те са общи, перефразирани от информацията в дадените по учебната дисциплина „Андрогогия“ ресурси и не се откриват задълбочени конкретни методически насоки за планиране и разработване на учебно съдържание и учебно занятие в курс за възрастни, форми и методи на обучение на възрастни, за оценяване на провежданото обучение. Не е отчетено изискването бъдещият учител на възрастни да подобрява не само преподавателските си умения, но и да придобие лидерски компетенции.

Друг съвет, който не се открива, е насочването към личностно усъвършенстване в посока ценностна система, промяна в нагласите и личностните характеристики на начинаещия преподавател, които е възможно да са причина за трудностите в неговото адаптиране. Казаното отправя фокуса към все по-актуалната идея за качествения подбор на студентите, които ще се обучават в педагогически специалности.

5. ПРЕПОРЪКИ

Анализът показва, че има нуждата начинаещите учители да бъдат подпомогнати, за да могат да подобрят преподавателските си умения. „Пътна карта“ към успеха, вълшебна рецепта за това как се става „изключителен“ учител не съществува.“ (Хейбърман, Джилет и Хил, 2020, с.9), но могат да бъдат предложени идеи, стратегии за действие. В този контекст създаването на комплекс от съвети/насоки, от наръчник на преподавателя на възрастни като важна подкрепяща стъпка за превеждане на начинаещите учители през изпитанията на първите години в професията е неотложно и наложително.

Разпознаваема е и необходимостта от осигуряване на необходимата помощ на начинаещите учители, която да им позволи да управляват ранния етап на своята учителска кариера, да се създадат условия за непрекъснато им усъвършенстване – чрез менторски програми, участие в обучения, в последващи квалификации с андрагогически фокус. От друга страна учителите също трябва да поемат инициативата и създаването на възможности за партньорство, за да се развият напред, за да направят реформи, които могат да допринесат за качествено и високо образование, а именно чрез създаване и активно участие в дейността на професионални учещи общности както в страната, така и в международни екипи.

Общите проблеми и предизвикателства пред начинаещите учители на възрастни повдигат множество въпроси. Но преподавателите имат и специфични нужди, поставени са в разнообразни ситуации, при непредвидими обстоятелства. Това изисква по-нататъшни задълбочени изследвания, които да разграничат съществените трудности и основания за неуспехи на съвременните начинаещи учители на възрастни. „Да се проучат ролите, знанията и уменията, личностните характеристики, които са в съответствие с изискванията към учителите на възрастни учащи, допълнителните формални и неформални обучения и квалификации, които биха им позволили да постигнат целите и задачите на обучението, да отговорят на интересите и изискванията на обучаваните“ (Evans, R., P. Biccard, 2019, p.156-157). На тази база да се генерират още идеи за превръщането им в умели, удовлетворени, ефективни преподаватели, които разпознават професията си като мисия.

ПРИЗНАНИЯ

Тази публикация е изготвена по проект по НИС, договор 80-10-44 / 25.04.2023 г. Йорданка Стойнова Николова носи цялата отговорност за съдържанието на настоящия документ и при никакви обстоятелства той не може да се приеме като официална позиция на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по педагогика.

ЛИТЕРАТУРА

- Cross, K.P. (1992). *Adults as learners. Increasing Participation and Facilitating Learning* 1st Edition. San Francisco, USA: JOSSEY BASS.
- Evans, R., & Biccard, P. (2019). *Practical Guidelines for Novice Teachers*. Cape Town, South Africa: Juta & Company Ltd.
- Knowles, M. (1984). *The modern practice of adult education: From pedagogy to andragogy*. New York: Cambridge Books.
- Saidin, K., Shafii, S., & Veloo, A. (2020). Novice teachers' strategies to overcome the challenges in teaching and learning, *Ilkogretim Online - Elementary Education Online*, 2020; 19 (2), p. 69-78 Извлечено от: <http://ilkogretim-online.org>.
- Shakwa, G.N. (2001). *Models of teacher induction and mentoring in the United States: Implications for developing first-year teacher induction and mentoring programmes for Namibia*. Unpublished M.Ed. thesis. New York: University of New York. Извлечено от: <https://etd.uwc.ac.za/xmlui/handle/11394/1824>.
- Tzovla, E., & Kedraka, K. (2020). The Role of the Adults' Educator in Teacher Training Programs: *American Journal of Education and Learning* 5(2), p.152-158.
- Woods, A. M., & Weasmer, J. (2009). Maintaining Job Satisfaction: Engaging Professionals as Active Participants. *The Clearing House*, 77(4), p.118–121. Извлечено от: <http://doi.org/10.1080/00098650409601242>.
- Божилова, В. (2018). *Обучение на възрастни. Концепции, методически насоки, практически решения*. София, България: УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Гюрова, В. (2011). *Андрагогията в шест въпроса*. София, България: изд. ЕКС-ПРЕС.
- Хейбърман, М., Джилет, М., & Хил, Дж. (2020). *Изключителни учители за децата, растящи в бедност*. София, България: Спектър.
- Чавдарова – Костова, В., Делибалтова, & Господинов, Б. (2018). *Педагогика*. София, България: УИ „Св. Кл. Охридски“.